

УДК 94(477) Ковалевські «19/20»

Ю. О. Кас'яненко

СІМЕЙНІ ІСТОРІЇ РОДИНИ КОВАЛЕВСЬКИХ

У статті розглядаються сімейні перекази представників Харківського старшинсько-дворянського роду Ковалевських. Стаття присвячена ознайомленню, упорядкуванню та відбору необхідної інформації в межах дослідження сімейної історії цього роду. Стаття досліджує формування сімейних переказів, їх розвиток та презентацію нащадкам. В межах їх дослідження основна увага приділяється деяким представникам роду Ковалевських, їх родичам, друзям та знайомим.

Ключові слова: Ковалевські, сімейні історії, мемуари, біографія.

В статье рассматриваются семейные предания представителей Харьковского старшинско-дворянского рода Ковалевских. Статья посвящена ознакомлению, упорядочению и отбору необходимой информации в рамках исследования семейной истории этого рода. Статья исследует формирование семейных преданий, их развитие и презентацию потомкам. В рамках их исследования основное внимание уделяется некоторым представителям рода Ковалевских, их родственникам, друзьям и знакомым.

Ключевые слова: Ковалевские, семейные истории, мемуары, биография.

The article deals with family retellings of the representatives of the Kharkiv sergeant-noble family of Kovalevsky. A large number of its members is known in various fields. Representatives of the Kovalevsky family become military, hold responsible state positions, study science and culture. From the actions of the representatives of the dynasty gradually formed a variety of family retellings, legends. They are recorded in memoirs, memoirs, documents, newspaper articles, and eyewitness accounts. The feature of family legends is a variety of variations that may arise in connection with the lack of information, the conscious or unconscious distortion of facts, etc. Family legends can be used to increase authority, to increase their social status, to "decorate" reality. It is because of the fact that for a long time the real story of the family can change, there is a great need for careful study, arrangement and selection of the necessary information to achieve the most accurate reflection of family history.

In this article, an attempt is made to understand some of the most promising sources of information in order to achieve the goal. Prospects are: the memoirs of Maxim Maximovich (1851-1916) - My Life and Peter Yevgrafovich Kovalevsky (1901-1978) - The Revenge of the Kovalevsky for three hundred years 1651-1951, as well as compiled a variety of authorship collection of articles in the book "M. M. Kovalevsky scholar, state and public figure and citizen". Of particular importance are archival funds. Namely, the fund of the Central Intelligence Agency of Ukraine № 1814, devoted to the aristocratic genus Kovalevsky. Comprehensive study of various sources of information opens the "forgotten" pages of the story of the family and, if necessary, corrects the existing ones.

This article does not pretend to a comprehensive study of family history. The main attention is paid only to some representatives of the genus Kovalevsky, their relatives and friends (A. I. Kovalevsky, V. Ya. Kovalevskaya, P. E. Kovalevsky, M. I. Kovalevsky, E. P. Kovalevsky, M. M. Kovalevsky senior, M. M. Kovalevsky junior, P. I. Kovalevsky, I. I. Mechnikov, V. N. Karazin, their acquaintances - G. C. Skovoroda, M. I. Kovalinsky, P. L. Lavrov). The article also included references to some of the family estates in order to update the material.

Key words: Kovalevsky, family history, memoirs, biography.

Постановка проблеми. Необхідною умовою написання достовірної сімейної історії має бути дослідження схеми родоводу й характер різноманітних міжсімейних відносин. Важливим етапом роботи є дослідження сукупності «традицій роду» та поколінної пам'яті, яка зберігається на рівні сім'ї [7, с. 6]. Середовище, в якому розвивалася та чи інша людина, також впливає на її характер і світогляд. У свою чергу, реконструкція способу життя та занять збагачує дослідника.

Аналіз актуальних досліджень. Найчастіше представники династії Ковалевських фігурують на сторінках довідкової літератури у зв'язку з виконанням своїх професійних обов'язків. Родинні відносини в таких виданнях зображені недостатньо добре, факти ж професійної біографії, навпаки, є розлогіми. Якісно відрізняються автобіографічним наповненням спогади «Моя жизнь» Максима Максимовича Ковалевського-молодшого (1851–1916) [5]. Також не можна оминати увагою збірку статей «М. М. Ковалевский ученый, государственный и общественный деятель и гражданин» [3], яка вийшла у 1917 р. після смерті вченого. Її автори – близькі до діяча люди. Ця

збірка містить чимало особистої інформації, спогадів, ілюстрацій і є важливим джерелом знань про родину Ковалевських і їх оточення.

У 1951 році одним із представників давнього роду Ковалевських було надруковано «коротку сімейну пам'ятку», яка відома під назвою «Рід Ковалевських за триста років 1651–1951» [6]. Її автором є Петро Євграфович Ковалевський (1901–1978). У ній відомий діяч російської еміграції розглядає походження й історію свого доволі розгалуженого родоводу. У розвідці центральне місце посідає Харківська (Слобідськоукраїнська) гілка. Щільне наповнення означених книг біографічними матеріалами дає дослідникові широке поле для подальших розвідок історії роду.

Мета статті. Одним із важливих завдань, поставлених перед дослідниками харківського старшинсько-дворянського роду Ковалевських, є наукове доведення родинних зв'язків між членами роду, за потребою – спростування або доведення істинності родинних легенд, виправлення неточностей, свідомих чи несвідомих перекручень, «білих плям».

Виклад основного матеріалу. Одним із прикладів сімейних історій, які мають кілька тлумачень, ми знаходимо у спогадах М. М. та у П. Є. Ковалевських. За однією з версій, мова йде про родинні зв'язки Ковалевських із генеральним осавулом Богдана Хмельницького Іваном Ковалевським. Дані наводяться як доведений факт, докази не наводяться [6, с. 19]. В іншій версії військовий писар Богдана Хмельницького називається засновником роду. Доказовою базою цієї теорії для автора є земельні володіння означеного писаря на Полтавщині, звідки походять ті Ковалевські, що осіли в Харківській губернії. У цьому твердженні Максим Максимович спирається на збережені фамільні папери свого батька [5, с. 49]. Обидві версії не заперечують існування Івана Ковалевського як соратника гетьмана Б. Хмельницького. Визначити правдиву версію або заперечити наявні на даний момент важко через широке розповсюдження серед українців і білорусів прізвища «Ковалевський». Існує потреба у застосуванні більш широкого масиву даних.

Ще одним частковим збігом в обох описах династії Ковалевських є згадки про герб Доленга. Автор «Роду Ковалевських за триста років 1651–1951» указує на значне місце Ковалевських у розбудові русько-литовської держави й акцентує увагу на приписці Ковалевських до відомого литовського герба Доленга [6, с. 18].

У свою чергу, Максим Максимович Ковалевський піддає сумніву спорідненість їх роду з польськими шляхтичами та зниклим литовським родом Доленга: «легенда, але не більш як легенда». Але в той же час пише: «Від нього йде і цілий ряд інших російських сімей, в тому числі рід Арцимовичів, у яких один герб із нашим» [5, с. 49].

Визнаючи міфологізацію походження герба, у той же час Максим Максимович-молодший пропонує його як псевдонім при завершенні підготовки рукопису «по історії людської думки» П. Л. Лаврова (1823–1900). М. М. Ковалевський «вважав себе зобов'язаним видати її на свій рахунок» [3 с. 49]. Ситуація видалася складною, адже П. Л. Лавров був емігрантом, а «російська цензура невблаганна» [5 с. 49]. Вихід із ситуації вчений вбачає у використанні псев-

доніму, заснованому на назві герба – Доленга. Розрахунок був простий: «...у разі прискіпливої цензури мені не важко буде довести, що я автор цієї книги» [5, с. 49]. Зрештою книга вийшла 1903 року в Москві за редакцією М. М. Ковалевського з використанням псевдоніма «Доленга» [5, с. 272].

Таким чином, представлена перша версія легітимізує герб та уточнює його походження. Друга версія підтверджує міф. Водночас використання Максимом Максимовичем псевдоніму «Доленга» задля переконання в авторстві свідчить про широке розповсюдження герба у зв'язці із дворянським родом Ковалевських.

Дещо кращою видалася ситуація з найближчими родичами відомого правника, соціолога, історика, суспільного і політичного діяча Максима Максимовича Ковалевського. Розмірковуючи над строкатістю свого родоводу, вчений наголошує на присутності «малоросійської», «великоросійської», польської та німецької крові. Одночасно Максим Максимович наводить відповідні приклади. По жіночій лінії його бабуса походила з німецького роду Мюнстерів; мати, Катерина Гнатівна, – по батькові з польського роду Познанських [5, с. 50–51]. У той же час сімейна легенда доводила до відома нащадків історію імовірного програшу бабусі по материнській лінії її батьком у карти [5, с. 51]. Будь-яких подробиць автор спогадів не наводить. Тож проблема правдивості наведеної сімейної історії залишається відкритою.

Також увага автора зосереджена на сімейній традиції, за якою іменем «Максим» називали ряд його попередників по батьківській лінії. Сімейне ім'я було настільки поширеним, що інколи заміняло власне прізвище: «Цілий ряд попередників носив уже ім'я Максим, відтак у сусідніх йому маєтку козацьких слободах їх називали, особливо старі, в тому числі їх і мене самого, не Ковалевським, а Максименко» [5, с. 49].

Архівні фонди розкривають нові факти про родину прадіда Максима Ковалевського – Максима Івановича Ковалевського. 21 листопада 1807 року був написаний «духовний заповіт» поміщика слободи Ольшани – Максима Івановича. Із нього стає ві-

домим ім'я його дружини – Глікерії Миколаївни, «доньки по батькові Нахімової» [9, оп. 2, од. збер. 19, арк. 1]. Оскільки у своїх спогадах їх онук згадує прізвище Нахімова [5, с. 50], але опускає ім'я бабусі, то даний документ виявляється дуже інформативним. Пізнавальний інтерес заповіту на цьому не вичерпується. За заповітом майно переходить до дружини. Разом із тим окремо зазначено, що все родове та нажите майно разом повинно бути збережено дружиною для їхніх чотирьох синів. Прикметним є те, що ні Максим Максимович, ні Петро Євграфович (який розбив поколінний розпис родоводу) не згадали всіх синів. В іншому архівному документі трапляються імена двох із них – Микола та Семен. Важливими є підписи свідків: майор і кавалер Петро Ковалевський і поручик Андрій Ковалевський. Такі підписи разом із короткими коментарями стоять у кінці заповіту [9, оп. 2, од. збер. 19, арк. 1 зв.]. Ці прізвища можуть бути доказом їх належності до одного роду Ковалевських і не суперечать поколінному розписові Петра Євграфовича. У ньому Петро Іванович (1766–1827), Андрій Іванович (невідомі роки життя) та Максим Іванович є рідними братами (усього в поколінному розписі названо семеро братів). Також документ дає орієнтовну дату смерті Максима Івановича – не раніше 21 листопада 1807 р.

Батька історика та соціолога за родинною традицією також звали «Максимом». Максим Максимович Ковалевський старший (1787–1864) – учасник турецького походу 1811 р., Вітчизняної війни 1812 р. та антинаполеонівських військових походів 1814–1815 рр. Він був своєрідним рекордсменом за тривалістю перебування на посаді предводителя дворянства. Сім разів посів, з 1834 по 1855 рр., обирався Харківським повітовим предводителем дворянства [2, с. 105]. Короткі спогади сина, якому на момент смерті батька було менше 13 років, дають деяке уявлення про нього як сім'янина та предводителя дворянства. «Він був розумний, красивий, користувався успіхом у жінок, одружився пізно на молодій дівчині, яка виховувалася при бабусі німці» – описує свою родину син [5, с. 51]. Згадує Максим Максимович і велику зайнятість батька: «Він був чудовим господарем, ус-

пішно вів справи та придбав, наполовину в кредит та, звісно, виплачуючи великі відсотки родичам, гарний особняк в Харківському уїзді, який прилягав до його родової спадщини» [5, с. 55]. Водночас автор ніби застерігає читача: «В своїх спогадах дитинства та отрочтва автобіографи зазвичай починають мало не з дитячих років. Але я чесно зізнаюся, що про ті роки я нічого не пам'ятаю, як не пам'ятають про них, цілком вірогідно, і більш ґрунтовні, ніж я, письменники». Найбільш яскравий спогад, згадує науковець, пов'язаний із 7-8 річним віком та фото, на якому юний Максим Ковалевський був знятий «у широких шовкових шароварах, в оксамитовій сорочці, із завитими кучерями» [5, с. 51]. До речі, фото, схоже на опис у спогадах, було опубліковане в 1917 році у збірці «М. М. Ковалевський, ученый, государственный деятель и гражданин» [3, с. 12]. Таким чином, спогади цього періоду є обмеженими та ґрунтуються на дитячих враженнях хлопчика. У той же час архівні документи деякою мірою розкривають зростання військових чинів Максима Максимовича-старшого. До нашого часу збереглися грамоти часів імператорів Олександра I та Миколи I про присвоєння йому чинів ротмістра, підполковника й полковника [9, оп. 2, од. збер. 7, арк. 1–3].

Полковничі еполети фігурують і у спогадах Максима Максимовича-молодшого. Батько Іллі Ілліча Мечнікова – Ілля Іванович, який, за словами вченого, жив в одному з ними домі по вул. Конторській у Харкові, мав звичку за гарну поведінку прив'язувати на плечі хлопцеві еполети [5, с. 53]. Незважаючи на це захоплення, юнакові більше подобалися читання О. С. Пушкіна, М. Ю. Лермонтова та М. В. Гоголя, яких йому за гарну поведінку читали по суботах [5, с. 53]. Таким чином, юний Максим Ковалевський виявляє більшу схильність до гуманітарних знань на противагу військовій звитязі та перериває у своїй особі військову традицію своєї гілки родоводу.

Батько видатного вченого, Ілля Іванович Мечніков, у спогадах Максима Максимовича є родичем його батькові (кузени) [5, с. 53]. В архівному фонді Ковалевських у ЦДІАК знаходимо підтвердження цьому:

духовний заповіт колезького радника Петра Івановича Ковалевського, дружиною якого є Олександра Іллівна (народжена Мечнікова) [9, оп. 2, од. збер. 19, арк. 1].

Ім'я Максим було не єдиним традиційним родинним ім'ям. Прискіпливий погляд на сплетіння родинних зв'язків харківської слобідсько-української гілки Ковалевських дає можливість виокремити ще кілька родинних імен. Такі імена, як Максим, Євграф, Єгор та Петро, стають своєрідними візитними картками династії. Існування сімейних імен підкреслює шанобливе ставлення Ковалевських до своєї родини, відзначає особливу роль відомих представників роду в житті наступних поколінь.

Відносини молодшого і старшого покоління Ковалевських, носіїв родинних імен, описує стаття «Черты из жизни Максима Максимовича по семейным и личным воспоминаниям» зі збірника «М. М. Ковалевский ученый, государственный деятель и гражданин» [3]. Його автор пише: «Зберігся лист Євграфа Петровича Ковалевського, тодішнього Міністра народної освіти, який у відповідь на привітання, прислане йому молодим Максимом з приводу якогось сімейного свята, писав, що радіє його успіхам, передрікає йому блискуче майбутнє і радить працювати над розвитком своїх здібностей». Автор статті, підсумовуючи сказане, додає, що «гімназійний курс М. М. закінчив блискуче та отримав золоту медаль» [3, с. 10].

Як виявилось, поєднати різні покоління можуть і спільні інтереси. У маєтку Ярошівка, «яка розташовувалася в 10 верстах від Кута», Максим Максимович в кабінеті «літнього» Є. П. Ковалевського із подивом упізнає другий том «Духа Законів» Монтеск'є з помітками власника. Ця знахідка неабияк дивує юнака. «Ні як я не очікував зустріти таку книгу на столі літньої людини, сановника, котрого теоретичні питання права, здавалося б, не повинні були турбувати» – подає цитату Максима Максимовича автор статті. Сам М. М. Ковалевський у результаті відвідин стає щасливим власником «Жизни Жака Руссо», яким неодноразово користувався [3, с. 12–13].

Що стосується доказовості наведених історій, внесених до збірника, то тут існує, на

мою думку, доволі висока вірогідність їхньої правдивості. Книга вийшла наступного року після смерті відомого правника й соціолога Максима Максимовича Ковалевського і, без сумніву, повинна була викликати інтерес. Вона написана близькими до нього людьми, рясніє особистими родинними фотографіями Ковалевських та в цілому не суперечить спогадам Максима Максимовича, а в деяких випадках доповнює їх, містить цитати.

Ще одним прикладом автора сімейних легенд про Ковалевських, які написані були не ними, є Михайло Ковалинський – автор спогадів про Григорія Савича Сковороду (1722–1794). Окрім усього іншого, він написав про смерть і поховання мандрівного філософа у селі Іванівка, яке свого часу належало поміщикові Андрію Івановичу Ковалевському [8, с. 473].

У перехресті різних спогадів та листів фігурує чимало осіб, причетних до родини Ковалевських у зв'язку з особою філософа. Насамперед це Андрій Іванович Ковалевський, його дружина Варвара Яківна, яка, за свідченням «сімейної пам'ятки», збирала цвіт провінційного культурного товариства вдома, пасинок Андрія Івановича, Василь Назарович Каразін, майбутній ініціатор відкриття Харківського університету, брат Андрія Івановича – Петро Іванович, навіть місцевий художник з Іванівки – Лук'янов, який намалював портрет філософа, як про це повідомляє сам Андрій Іванович Ковалевський у своєму листі до Михайла Івановича Ковалинського 2 квітня 1794 року [8, с. 483].

Родинний маєток Андрія Івановича в селі Іванівка відіграє роль важливої частини особистого простору Ковалевських, на фоні якого розгортаються взаємини Ковалевських із навколишнім світом. Відбиток мальовничої природи й улюблених місць несуть у собі спогади очевидців. Так описує Григорій Савич Сковорода природу маєтку свого друга Андрія Івановича: «Земля його є нагірною. Лісами, садами, пагорбами, джерелами змережана» [8, с. 357]. Тож не дивно, що Григорій Савич цінує місцеву природу та її тишу. Порівнює її зі своєю малою батьківщиною – Чорнухами. Має свої улюблені місця: велетенський 700-

літній дуб, під яким працював, панський сад, з якого полюбляв збирати яблука та груші й роздавати їх селянам.

Відтінок захоплення своєю малою батьківщиною мають спогади М. М. Ковалевського на схилі життя. Автор згадує: «У дитинстві я ще жив у старій садибі, яка була збудована моїм дідом у слободі Ольшани. Це був дерев'яний будиночок, який моєму батькові здався занадто тісним, відтак він поряд із ним поставив більший, також дерев'яний будинок, але вже під залізним дахом. Від будинку терасами спускався вниз до ріки Ольшанки тінистий вишневий сад. Сад цей, напевно, закладений був давно. Дуб та ясень росли на його околиці і своїм віком указували про віддалену старовину. Успадкував я також вікові ліси, в яких дуби були такого об'єму, що навіть три чоловіки ледве могли охопити їх» [5, с. 50]. Вік тих дубів сягав приблизно 500–600 років [5, с. 50].

Місце поховання філософа Г. С. Сковороди на території панського маєтку Ковалевських «на піднесеному місці біля гаю і току» [8 с. 473] багато років по тому залишило по собі деякі питання. У харківському часопису «Харьковские губернские ведомости» наприкінці ХІХ століття публікуються кілька нотаток, які через постать філософа опосередковано стосуються маєтку Ковалевських у селі Іванівка. «Харківський історичний альманах» наводить текст із них: «Похований у саду священника, але в якому саме місці, точно не встановлено, бо одні стверджують, що в південно-західному куті саду, найближчому до церкви, – інші ж, що більш до середини саду, біля пам'ятника власників. В усякому разі в даний час у двох кроках від кам'яної, солідних розмірів, каплиці, що представляє сімейний склеп Ковалевських, знаходиться напівзруйнована дерев'яна огорожа» [1, с. 13].

Пасинок Андрія Івановича Ковалевського – Василь Назарович Каразін (1773–

1842) у листі до видавця альманаху «Молодик» Івана Ігоровича Бецького в березні 1842 року згадує події «півстолітньої з лишком» давності, в яких, сам того не очікуючи, стає творцем міфу. Виявляється, під час перебування «українського нашого філософа» в маєтку «вітчима», Василь Назарович зробив копію з листа Г. С. Сковороди. За його словами, цей текст зберігав не тільки правопис «почтенного Сковороди», але й почерк. Тривалий час лист вважався оригінальним, доки знову не потрапив йому до рук. В. Н. Каразін із подивом упізнав в «оригіналі» свою копію. Також важливим цей лист є з точки зору підтвердження Василем Назаровичем родинних стосунків вітчизняним [4, с. 913].

Висновки. У статті розглядаються сімейні перекази представників Харківського старшинсько-дворянського роду Ковалевських, які дозволяють реконструювати побут, характер відносин у сім'ї представників даної родини та поза нею. Огляд та аналіз історичних джерел, як архівних (ЦДІАК України), так і опублікованих (автобіографій, спогадів, листів, періодики), того часу дали можливість дослідити родовід Ковалевських, вписавши туди «забуті» імена, розширити рамки сприйняття категорій «родич», «друг», «знайомий», акцентувати увагу на інтересах і захопленнях цієї родини, а також реконструювати життя, побут, характер відносин у сім'ї та поза нею деяких представників розгалуженої родини Ковалевських.

Таким чином, родинні історії, які деталізують історію роду, мають важливе значення у просопографічних дослідженнях. Саме завдяки ним сухі історичні факти біографій стають живими й цікавими. Сімейні легенди змушують ставити питання, спростовувати чи підтверджувати інформацію.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Александров В. Могила Г. С. Сковороды // Харьковский исторический альманах / Под ред. А. Ф. Парамонова. Х. : Изд. Хар. част. музея гор. усадьбы, 2002. Зима. С. 13.

2. Иллешевич Л. В. Краткий очерк истории харьковского дворянства. Х. : Харьковский частный музей городской усадьбы, 2010. 160 с.

3. Е. К. Черты из жизни Максима Максимовича по семейным и личным воспоминаниям // М. М. Ковалевский. Ученый, государственный и общественный деятель и гражданин. Пг., 1917. С. 5–47.

4. Каразин В. Н. Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные профессором Д. И. Багалеем. Х. : Тип. Зильберберга, 1910. ХІХ, 926 с.

5. Ковалевский М. М. *Моя жизнь : Воспоминания*. М. : РОССПЭН, 2005. 781 с.
6. Ковалевский П. Е. *Род Ковалевских за триста лет 1651–1951 // Харьковский исторический альманах / Под ред. А. Ф. Парамонова. X. : Изд. Хар. част. музея гор. усадьбы, 2002. Зима. С. 17–32.*
7. Старовойтенко І. *Просопографія : підходи до трактування змісту наукової дисципліни в*

- історіографії // Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики. 2006. Вип. 13. С. 6–22.*
8. Сковорода Г. *Повне зібрання творів : У 2-х т. К. : Наукова думка, 1973. Т. 2. 576 с.*
9. *Центральний державний історичний архів (ЦДІАК) України, м. Київ. Ф. 1814. Оп. 2. Спр. 7. 3 арк.; Спр. 19. 2 арк.; Спр. 20. 4 арк.*

REFERENCES

1. Aleksandrov, V. (2002). *Mogila G. S. Skovorody* (A. F. Paramonov, Ed.). *Har'kovskij istoricheskij al'manax – Kharkiv historical almanac*, (Zima), 13. [in Ukrainian].
2. Illyashevich, L. V. (2010). *Kratkij ocherk istorii har'kovskogo dvoryanstva*. Kharkiv: *Har'kovskij chastnyj muzej gorodskoj usad'by*. [in Ukrainian].
3. E. K. (1917). *Cherty iz zhizni Maksima Maksimovicha po semejnym i lichnym vospominaniyam. M. Kovalevskij. Uchenyj, gosudarstvennyj i obshhestvennyj deyatel' i grazhdanin*, Petrograd. 5–47. [in Russian].
4. Karazin, V. N. (1910). *Sochineniya, pis'ma i bumagi V. N. Karazina, sobrannye i redaktirovannye professorom D. I. Bagaleem* (D.I. Bagaley, Ed.). Kharkiv: *Tip. Zil'berberga*. [in Russian].
5. Kovalevskij, M. M. (2005). *Moya zhizn': Vospominaniya*. Moscow: ROSSPE'N. [in Russian].
6. Kovalevskij, P. E. (2002). *Rod Kovalevskix za tri-sta let 1651–1951* (A. F. Paramonov, Ed.). *Har'kovskij istoricheskij al'manax – Kharkiv historical almanac*, (Zima), 17–32. [in Ukrainian].
7. Starovojtenko, I. (2006). *Prosopohrafiia: pidkholdy do traktuvannia zmistu naukovoї dystsypliny v istoriohrafii. Spetsial'ni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky – Special Historical Disciplines: Theory and Methodology*, (13), 6–22. [in Ukrainian].
8. Skovoroda, H. (1973). *Povne zibrannia tvoriv* (Vol. 2) Kyiv: *Naukova dumka*. [in Ukrainian].
9. *Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv (TsDIAK) Ukrainy, m. Kyiv. F. 1814. Op. 2. Spr. 7. 3 ark.; Spr. 19. 2 ark.; Spr. 20. 4 ark.*